

AZERBAYCAN TÜRKCESİNDE GENİŞ ZAMAN ve ŞİMDİKİ ZAMAN ÇEKİMLERİ İLE GÜNEY AZERBAYCAN TÜRKCESİNDEKİ ÖRNEKLERİ

Dr. Mahmut SARIKAYA*

Azerbaycan Türkçesinde geniş zaman ve şimdiki zaman çekimleri dikkat çekecek kadar değişik ve zengin bir çeşitlilik gösteriyor. Bu çeşitliliğin bir kısım ses ve şekil değişimleri sonucunda gerçekleştiği kuşkusuzdur. Biz bu makalemizde hem bu çeşitliliğin boyutlarını ortaya koymak, hem bunları incelemek, yorumlamak, hem de Türkçenin diğer sahalarındaki şekilleriyle karşılaştırmak amacıyla hareket ettik. Bu incelemeyi yapmayı bize Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde karşılaştığımız zengin ve değişik şekiller ilham ettiği için, Güney Azerbaycan Türkçesini esas almayı uygun gördük.

Geniş Zaman

Azerbaycan Türkçesinde zamir menşeli olan birinci tipteki şahıs ekleri bugün şöyledir:

1.t.ş.- -am, -em

2.t.ş.- -san, -sen (-sınız, -sınız, -sınız, -sınız)

1.t.ş.-

1.ç.ş.- -(i)x, -(i)k, -(u)x, -(ü)k

* Erciyes Üni. KAYSERİ

2.ç.ş.- -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz (-sız, -siz)

3.ç.ş.- -lar, -ler

Azerbaycan Türkçesindeki geniş zaman fiil çekim eki *-ar*, *-er* ve *-r'*dir. Buna göre olumlu geniş zaman çekimi şöyledir:

1.t.ş.- <i>gelerem</i>	<i>oxuyaram</i>
2.t.ş.- <i>gellersen (η) (-siz)</i>	<i>oxuyarsan (η) (-sız)</i>
3.t.ş.- <i>geler</i>	<i>oxuyar (oxur)</i>
1.ç.ş.- <i>gelerik,</i>	<i>oxuyarix</i>
2.ç.ş.- <i>gellersiniz (-siniz, -siz)</i>	<i>oxuyarsınız (-sınız, -sız)</i>
3.ç.ş.- <i>gelerler</i>	<i>oxuyarlar, (oxurlar)</i>

İkinci şahıslarda görülen *η* ünsüzü Azerbaycan Türkçesinin batı grubu (Terekeme-Karapapak-Ayırım) ağızlarına özgü olup¹, bu ünsüz, Güney Azerbaycan Türkçesinde, *n*, *v*, *y* ünsüzlerine dönmüş ya da düşmüştür. Dolayısıyla, Güney Azerbaycan Türkçesinde hemen hemen hiçbir şahıs ve zaman çekiminde *η* ünsüzü kalmamıştır. İstisna olarak: *senüx gulağın eşitmez* “senin kulağın duymaz” (OS-62), *vërmıyiy* (AFN I-138). Çok seyrek olarak başka kelimelerde kalmış olan bu ünsüzü yazmakta imlâ bakımından büyük kargaşa vardır².

Güney Azerbaycan Türkçesi geniş zaman çekimi incelendiği zaman, ses ve şekil yapısında şu olaylar tesbit edilir:

1 Krş. İSLAMOV, M.İ., AĞAYEV, E.G., BEHBUDOV, S. M., EHMEDOV, T. M., MEMMEDOV, N. H., TAĞIYEV B. M., HASIYEV, Z. E.; **Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası**, ELM Neşriyatı, Bakı 1990, s.122-123, harita no: 48'de: iyelik ekinin ikinci şahıs yönelme hâli: *atağa, neneğe, guzuğa ütüşe*; s. 124-125, harita no: 49'de: *atanıza, nevenize, guzuşuza ütüşüze*; s. 128-129, harita no: 51'de: bildirme kipinin çokluk ikinci şahsında: *bağbansınız, derzışiniz, suçusunuz, böyüşüşünüz*; s. 136-137, harita no:55'te *mağa, sağa*; s. 152- 153, harita no: 63'te *alıy, geliy, toxuyuy, sürüyüy*; s. 164-165, harita no: 69'da: *alsay, gelsey*.

2 bk, SARIKAYA, Mahmut; **Güney Azerbaycan Türkçesi**, (Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1998) s.100'de: yahalmaçlar <yanaılmaçlar “yanılmacalar” (T-250), o fasileleri dehetlemeli idün (Ğ -20). Bazen x ile yazılır: *senüx gulağın eşitmez* (OS-62), Bu ünsüzün bazı kelimelerde bünyesindeki iki sese ayrıştığı ve karşılığı olan ng ile yazıldığı görülüyor: anğırmağ: Bağırmağ, anırmağ. (ATDK-13), *donguz* "domuz" (T-91, Ş-118); *mene gıranğuluğdu* (Ğ -72), *yengiden* (SS-363), *ingildederek* <iñil+de+t+erek (SS-48), *ingilti* (K-20). Bir yerde de Arap alfabesindeki kendi işareti olan *kef* ile yazılmış: *göni suya vërmıyiy* (AFN I-138).

Güney Azerbaycan Türkçesinde çokluk birinci şahısta düz ünlülü fiile, yuvarlak ünlülü şahıs eki gelebilir:

alarıx> **allux** (OS-56).

Bu durum şimdiki zaman için de geçerlidir:

yèyirux (OS-55), **bülürux** (OS-55), **yazmayuruğ** (AFN I-143), **süt tapmurux** (OS-56), **ğarışduğ** “karışık” (OS-7).

Çokluk birinci şahısta özellikle orta hece ünlüsünün düşmesi ile yan yana gelen *l* ve *r* ünsüzlerinin benzeşmesi durumunda ikiz ünsüz ortaya çıkar. Ayrıca, son hece ünlüsünde yuvarlaklaşma olur. Düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozan bu yuvarlaklaşmada *x* ünsüzünün etkisini de unutmamak gerekir:

aları/> alarıx> **allux** (OS-56).

Çokluk ikinci şahısta *η* ünsüzüne bağlı ses değişimleri sonucunda gerçekleşen hece yutumundan sonra şahıs eki *-sız*, *-siz* şekline gelir:

çalarsız, **gülersiz** (T-261), **anlarsız** (§-85) (<anlarsız <anlarsıyız <anlarsığız <anlarsınız <anlarsıñız).

Çokluk ikinci şahısta, Eski Anadolu Türkçesinin devam eden etkisiyle *-suz*, *-süz* biçimine gelen bu ek, bazen düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak kullanılır ve bunun örnekleri de yazı dilinde vardır:

öldürersıñız> öldürersünüz> **öldürersüz** (OS-18), **siz ölersüz** “siz ölürseniz” (OS-17).

Çokluk üçüncü şahısta:

Konuşma dilinde çokluk üçüncü şahısta umumiyetle *-rl-> -ll-* benzeşmesi olur. Bunun örnekleri de yazı dilinde vardır:

içeller, **gêçeller**, **biçeller** (§-35), **ezeller**, **bèzeller**, **düzeller** (§-37), **ğatallar** (§-45), **uçallar**, **açallar**, **ğaçallar** (§-45).

Bu olay Kerkük'te de yaygındır³.

Teklik birinci şahısta, *-l* ünsüzüyle biten fiile gelen *-ar*, *-er* geniş zaman ekinin ünlüsü, orta hece ünlüsü olduğundan düşer, yan yana gelen ünsüzlerde ise *-lr-> -ll-* benzeşmesi meydana gelir:

didillem, *taxıllam*, *ezillem* (SS-211), *billem* (OS-31).

Bu olayın da Kerkük Türkçesinde örneği çoktur⁴.

-n ünsüzüyle biten fiile *-ar*, *-er* geniş zaman eki gelince, ekin ünlüsü orta hece ünlüsü olarak düşer, yan yana gelen ünsüzler arasında *-nr-> -nn-* benzeşmesi olur:

minerem > *minnem* “binirim” (SS-204)⁵.

Geniş zaman eki *r* ünsüzü de bazen düşer:

görsen dëyesen <dëyersen “dersin” (OS-32), *dëyesen* mersiyexandı “dersin ki, sanki mersiye okuyucusudur” (OS-41), *ğorxa mı* “korkar mı” (SS-225).

Bu özellik, Kerkük Türkçesinde de vardır⁶.

Hem geniş zamanın, hem de şimdiki zamanın teklik üçüncü şahıs çekiminde bazen geniş zaman ekinin ünsüzü (*-r*) düşer. Bu durumda geriye kalan ünlü genellikle düz ve dar olur. Yuvarlak şeklin gelişmekte olduğu da görülüyor. Sonuçta geniş zamanın da şimdiki zamanın da çekimi ortak duruma gelmiştir. Şimdiki zamanın, yakın gelecek zaman ifade ettiğini de hatırlarsak, bu çekimin bazen şimdiki zaman, bazen geniş zaman, bazen de yakın gelecek zaman ifade ettiği kolayca anlaşılır. Türkçede geniş zaman ile şimdiki zaman eklerinin aynı kökten gelişmiş olduğu biliniyor. Aslında bu iki zaman kavramı da kökende birleşir.

3 Hidayet Kemal BAYATLI: *Irak Türkmen Türkçesi*, TDK yay., Ankara, 1996, s. 391'de: *açallar*, *diyeller*.

4 Hidayet Kemal BAYATLI: age, s. 353'te: bu yola seni, balam, / *sallam* bu yola seni / *yarvallam* Şah Merden'e (göçüşmeden sonra) / atsin bu qola seni balam.

5 Krş., Hidayet Kemal BAYATLI: age, s. 357'de: quyıya özüm *ennem* / enmesem sora *yannam* / hile qurma mēnimçin / kimin sözüne *qannam*?

6 Hidayet Kemal BAYATLI: age, s. 391'de: *açasan*, *dıyesen*; *açasız*, *diyesiz*.

Ayrıca, şimdiki zamanın, aynı zamanda yakın gelecek zaman ifadesi taşıması⁷, *-AcAk* eki yanında *-(A,I)r* ekinin de gelecek zaman eki olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur⁸. Bir başka ifadeyle, şimdiki-geniş zaman diyebileceğimiz zaman, bazen yakın gelecek zamanı da anlatır. Ekin ünsüzü (*-r*) düşmediği halde, bu durum, Gagavuz Türkçesi için de geçerlidir⁹.

Güney Azerbaycan Türkçesinde şu örnekleri vardır:

*düşmen bizi elbir göre, teslim **ol** nâçar* – gelecek zaman (Ş-121), *dünya evez değışdi / hëyvva vëren nar **al*** – şimdiki zaman / *amma benim gelbimde / gënin yerin dar **al*** – şimdiki zaman / *goca, ecel malıdır / köhneni simsar **al*** –geniş zaman (Ş-227), *fintilişler qaşıqlardan **aslanı** / yağlı dësem guri ağzun **islanı*** (Ş-53). Kerkük'te çok yaygın olan bu olay¹⁰, Kuzey Azerbaycan Türkçesinde de görülür¹¹.

r ünsüzüyle biten fiile bu ekin gelmesi durumunda, geniş zaman ekinin ünlüsü düşünce de iki *r* ünsüzü yan yana gelir, bu sefer *-rr-* ikizleşmesi durumu ortaya çıkar:

7 bk., N. K DMİTRİYEV: “İssledovaniye po sravnitelnoy grammetike tyurkskix yazkov, I, fonetika,” M. 1955, s. 324'ten naklen ABDULLAYEV, Elövset Zakiroğlu; **Türk Dillerinin Tarihsel Gelişme Sorunları**, Ankara 1996, TDK yay. s.44.

8 Fuat BOZKURT: **Türklerin Dili**, İstanbul, 1992. s. 196.

9 Nevzat ÖZKAN : **Gagavuz Türkçesi Grameri**, TDK yay, Ankara 1996, s. 145.

10 Hidayet Kemal BAYATLI: age, s. 381'de: Neneler öğüt **vëri** /qızına dëmez xëri; s. 105'te: Gülme qonuşuva, **geli** başuva; 347'de: qahramānın qoyunu / kim **bili** bu oyunu / qahramān qoyun **alı** / çopan tutar toyunu! Buna rağmen, bu olay ve örnekleri inceleme kısmında ünsüz düşmesi, geniş zaman ve şimdiki zaman çekimleri bahislerinde gösterilmemiştir. Ayrıca: degirman sağ **dolanı** / mum yanar yağ **dolanı** / avçı bir maralıyçün / günde yüz dağ **dolanı** (Kerkük türküsü).

11 İSLAMOV, M. İ., AĞAYEV, E.G., BEHBUDOV, S. M., EHMEDOV, T. M., MEMMEDOV, N. H., TAĞIYEV, B. M., HASIYEV, Z. E : **Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası**, ELM Neşriyatı. Bakı 1990, s.157, Harita no. 65.

vèrerem> **vèrrem** “veririm” (AFN I-130), **yandırram** “yakarım”(OS-61), *sağ-sola* **vèrrik**, *gol gola* **vèrrik**, *yola* **vèrrik** (Ş-68). Bu olay da Kerkük Türkçesiyle örtüşmektedir¹²:

ay havar degirmançı / sen xançı, men kârvançı / arpanı **verrem**
sene / dart buğdanı benimçi (Kerkük Türküsü).

Azerbaycan Türkçesinde *-ar*, *-er* eki, en yaygın kullanılan geniş zaman ekidir. Özellikle ünlü ile sonlanan kelimelerde bile ekin *-y*-yardımcı ünsüzü alarak *-ar*, *-er* şeklinde kullanılması bu bakımdan önemli bir göstergedir. Güney Azerbaycan Türkçesinde bu şeklin örnekleri çok vardır.

Ünsüzle biten fiillerden sonra *-ar*, *-er*:

alar, **vèrer** (Ş-54), *od püskürer obada* (T-230), *kende basar gülüp danışmağ sesi* (Ş-31), **yandurar** T-16), **soyuxladar** (T-196), *ğırağ-ala bir sıra daş düzerler* (Ġ -24), *ğabırğaları sananar* (T-150), *ğedip bir yarğana çatarlar* (Ġ -59), *indice zèhnünde bir zad durular* (Ġ -52), *biri gövar*, *biri gâçar / ne de biri-birini tutar* (T-17), *heresi üç döne, yèddi döne onbir döne høykürerler* (Ġ -33), **yumbalanar** (T-169), **gülümsüner** (Ġ -39), *veteni bağrıva bassan sèvinersen yine sen* (Ş-104), **götürersen** (Ş-67), **axarsan**, **baxarsan** (Ş-34), **alarsan**, **ucalarsan** (Ş-71), *menden axunda yetirersen selâm* (Ş-41), *bulax otı üzer suyun üzünde*, (Ş-35), *damlar yaparlar* (T-237), **ğutular** “kurtulur” (OS-6), **gödeler** “kısılır” (T-232), **doğular** “doğar”(T-240), **fırlanar** “döner” (T-168), **herlener** “etrafında döner” (T-150), **ğalxızar** “kaldırır” (T-216), *axı niye gèderler*, *neden gèderler allah bilir* (Ġ -72), *indi oğul, ilde bir gelerem* (Ġ -69), *öz mezarın özü gazar* (T-13), **ölersüz** (OS-17), **öldürersüz** (OS-18), **seperik**, **öperik** (Ş-67), *bulax otı üzer suyun üzünde* (Ş-35), *indi de var damağında dad vèrer / itgin gèden günlerimden yad vèrer* (Ş-37).

Ünlüyle biten fiillerden sonra: (*-y*) *-ar*, *-er*:

toxuyar (T-235), **susayar** (Ġ -77), **deyerler** (T-261), **laxlıyar**, **saxlıyar**, **haxlıyar** (T-269), **yumurtlayar** (T-173), **çatlayar** (T-47), **ğızlar**

12 Hidayet Kemal BAYATLI : age, s. 377’de: gül èktim gül olasan, balam / **suvarram** gögeresen.

diyer (Ş-38), **dëyerik** (T-235), **iylendirib et yëyer** (T-82), **yiyer** (OS-22), **dëyerler** (Ş-67).

Bu kaideye rağmen, olumsuz geniş zamanda ve ünlüyle biten fiillerde *-r* şeklinde de kullanıldığı görülür. Bunun da *-ar*, *-er*'li çekimlerin hece kaynaşması ve haplolojiye uğraması ile ortaya çıktığı açıktır. Bu olaya Türkiye Türkçesindeki çekimin örneklik etmesinin etkili olduğu ve giderek yaygınlaşacağı da anlaşılmaktadır.

Bu özellik, Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde çok yaygın olarak görülür:

oğşama dëyib bozlaram (Ġ -38), *sızlaram* (Ş-99), *ëylerem* (T-234), *zilfi darar daraxlar* (Ş-35), *kişner* (T-221), *ister* (Ş-100), *bulax gëyner* (Ş-35), *ketdi gelin kimi dünyanı bezer* (Ş-55), *isderem esrar-ı eşgi gizledem bigânededen* (OS-5), *şarıldar, xarıldar, parıldar* (Ş-39), *yorğalar* (T-163), *yonduğca yoğunlar* (T-235), *bayğuş ular* (T-209), *şikârçılar bildirçini soraxlar* (Ş-35), *daş xırıldar, su şırıldar* (T-211), *piqıldar suyi, tapıldar* (T-163), *şappıldar* (T-235), *göyde arar, yërde arar* (SS-94), *gëyner* (Ş-34), *oturur zırın zırın ağlar* (T-173), *şikârçılar bildirçini soraxlar* (Ş-35), *yansılar* (Ş-45), *yumurtlar* (T-85), *eşigi var, içi yox / dayağı yër suçu yox* (T-230).

Geniş Zamanın Olumsuz Şekilleri:

Azerbaycan Türkçesinde olumsuz geniş zaman çekimi şöyledir:

1.t.ş.-*gelmezem, gelmenem, gelmerem, oxumazam, oxumanam, oxumaram*

2.t.ş.- *gelmezsen (-señ, oxumazsan (-sañ)*

3.t.ş.- *gelmez, Oxumaz*

1.ç.ş.- *gelmezik, gelmenik, gelmerik, oxumazıx, oxumanıx, oxumarıx*

2.ç.ş.- *gelmezsiniz (-siñiz, -siz, oxumazsınız (-siñiz, siz*

3.ç.ş.- *gelmezler, oxumazlar*

Muharrem Ergin, Azerbaycan Türkçesinde, geniş zaman olumsuz birinci şahıslardaki *-maz*, *-mez* / *-mar*, *-mer* şeklinde görülen şekil farkını, Azerbaycan Türkçesinde *-r* geniş zaman ekinin bu çekimde kullanılmasıyla ilgili olarak açıklıyor ve bunu zaman eki ile şahıs eki arasındaki uygunluğu sağlama yolunda bir 'inkişaf' sayıyor¹³. Elövset

13 bk Muharrem ERGİN : *Azeri Türkçesi*, Ebru yay., İstanbul, 1981, s. 118.

Zakiroğlu Abdullayev ise, bunu umumî Türk dilindeki *r~z* tercihi, hatta *r> z* değişmesinin bir tezahürü olarak değerlendiriyor¹⁴. Gagauz Türkçesinde ise, *-maz*, *-mez* şekli yanında, ondan daha yaygın ve karakteristik olarak, *-mar*, *-mer* şeklinin kullanıldığı görülür. Ayrıca bu *-mar*, *-mer* şekli, Azerbaycan Türkçesinde yalnız teklik birinci ve çokluk birinci şahıslarda kullanılmasına rağmen, Gagauz Türkçesinde bütün şahısları kapsayacak şekilde kullanılır.

Gagauz Türkçesindeki bu çekim şeklini burada göstermekte yarar var:

Teklik

1. Şahıs: <i>al-ma-r-ım // al-ma-m</i>	1. Şahıs: <i>ver-mä-r-im // ver-mä-m</i>
2. Şahıs: <i>al-ma-r-sın // al-ma-z-sın</i>	2. Şahıs: <i>ver-mä-r-sin // ver-mä-z-sin</i>
3. Şahıs: <i>almar //almaz</i>	3. Şahıs: <i>vermär // vermez</i>

Çokluk

1. Şahıs: <i>almarız //almazız</i>	1. Şahıs: <i>vermäriz // vermäziz</i>
2. Şahıs: <i>almarsınız //almazsınız</i>	2. Şahıs: <i>vermärsiniz // vermäzsünüz</i>
3. Şahıs: <i>almarlar //almazlar</i>	3. Şahıs: <i>vermärer // vermäzler</i> ¹⁵

Nevzat Özkan, bu konuda “Geniş zamanın olumsuz çekiminde, geniş zaman eki *-r* korunur veya *-z*'ye çevrilir.” Diyerek, Elövset Zakiroğlu Abdullayev gibi, bu çekimde *-r*'li şeklin *-z*'li şekilden önce ve daha eski olduğunu kabul etmektedir¹⁶. Oysa geniş zaman olumsuzluk eki Eski Türkçe döneminden beri *-maz*, *-mez* şeklinde olup¹⁷, Daha sonra Çağatay Türkçesinde *-mas*, *-mes* şeklinde kullanılmıştır¹⁸. *-mar*, *-mer*

14 bk. Elövset Zakiroğlu ABDULLAYEV: age., s. 44-45. Aslında, ekin aslı *-maz*, *-mez* şeklinde olduğu için tam tersi bir değişmeden söz etmek gerekir. (M.S.).

15 bk., Nevzat ÖZKAN : age., s. 146.

16 bk., Nevzat ÖZKAN : age., s. 146, 56. dipnot.

17 bk. A VON GABAİN: **Eski Türkçenin Grameri**, (çev. M. Akalın), TDK yay., Ankara, 1988. s. 78'de: Geniş zaman özel bir olumsuzluk şekline sahiptir; olumlu şeklin *-r*'sinin yerine *-z* gelir: *säw-mä-z män* “sevmen”; *tıdıl-maz-lar* “engellenmezler”

18 bk., J ECKMANN : **Çağatayca El Kitabı** (çev. Günay Karaağaç), İÜEFY, İstanbul, 1988, s: 126.

şekli ise, çok daha sonra Oğuz Grubu Türkçesinin bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır ve Türkmenistan Türkçesinde de (üçüncü şahıslar hariç) vardır:

Teklik	Çokluk
1. Şahıs: <i>almarın</i>	1. Şahıs: <i>almarıs</i>
2. Şahıs: <i>almarsın</i>	2. Şahıs: <i>almarsınız</i>
3. Şahıs: <i>almaz</i>	3. Şahıs: <i>almazlar</i> ¹⁹

Teklik ve çokluk birinci şahıslardaki *-man*, *-men* şekli ise, önce Çağatay Türkçesinde²⁰ görülen, sonra Şah İsmail Hatâyî'nin yaygın olarak kullandığı şeklin devamından ibarettir²¹. Daha sonraki dönemlerde bu çekime yeniden birinci şahıs eki getirilmiştir: *bilmen+em* > *bilmenem*, *olman+am* > *olmanam*.

Güney Azerbaycan Türkçesinde, geniş zamanın olumsuz teklik birinci şahısı için *gelmenem*, *oxumanam* ve *gelmezem*, *oxumazam* çekimleri halk ağzında çok seyrek kullanılır. Bu yüzden yazı dilinde kullanıldığına hiç rastlamadık. En fazla kullanılan *-maram*, *-merem* çekimidir ve yazı diline de bu şeklin aktarıldığı görülmektedir:

çatmaram, *yatmaram* (Ş-48) *men razı olmaram sene yêtsin malal ü gem* (OS-5), *bir ipim var yığanmaram* (T-17), *vèrebilmerem* (AFN I-140), *yèmerem*, *ölmerem* (T-235).

Bu durum çokluk birinci şahsın olumsuz şekli için de geçerlidir:

19 bk., Ayşe İLKER : **Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil**, TDK yay. Ankara, 1997, s. 90.

20 bk. J ECKMANN: age, aynı yerde. Eckmann, bunun bir Azerî Türkçesi şekli olduğunu da belirterek şu örnekleri vermiştir: *tap-man* “bulmam”, *kıl-man* “yapmam”, *bil-men* “bilmem”, *iste-men* “istemem” ve *tap-manam* “bulmam” (Nevâ’î).

21 bk., Mahmut SARIKAYA: “**Hatâî Şiirinde Anadolu ve Çağatay Türkçesi Unsurları**” Journal Of Azerbaijani Studies, Khazar University Press, Volume 2, Number 2, s. 111-118, Baku, 1999, s. 114-115’de: *Her vefâsız dilbere virmen gönül ey dil-rübâ / bir senin tek dilber-i yâr u vefâdâr isterem; Naqş-ı tâvus istemen, andan cemâlin yeg dürür / lafz-ı tûtî dinlemen, güftârın andan yaxşıdır; Zâhidâ virme nasîhat ışığı men terk èylemen / va’z ilen gor4utmagil imruz ü ferdâdan meni. Ayrıca bk. ARASLI, H. Şah İsmail Hetayî, Baku, 1946, s.61’de: *men olman degme fikr ola müyesser*; s. 87’de: *bilmen ki yâr cevri ü cefâ kimden öğrenir...**

biz de vallah unutmariq sizleri (§-32),

Kuzey Azerbaycan ağızlarında *-mar*, *-mer* ekinin birinci şahıslarda *-man*, *-men* ekine göre çok yaygın olduğu, ikinci şahıslarda ise, *-maz*, *-mez* ekinin *-mar*, *-mer* ekine göre daha yaygın olduğu tesbit edilmiştir²².

Güney Azerbaycan Türkçesinde teklik birinci şahıstaki bu üçlü menfi şeklin yanında bir de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *gelmem*, *oxumam* çekimi vardır. Bilhassa Zencan bölgesine mahsus sayılan bu çekim şeklinin başka bölgelerden yetişmiş şair ve yazarlar tarafından da kullanıldığına bakılırsa bu kullanımın yaygınlaşmakta olduğu sonucuna varılabilir. Bu kullanım, biraz da Safevîler döneminde Güney Azerbaycan'a Türkiyeli Türk nüfus yerleşmeleriyle ilgilidir²³. Son zamanlardaki Türkiye Türkçesi etkisinin de bu çekimin yaygınlaşmasında etkili olduğu şüphesizdir.

Şu örnekleri vardır:

bilmem ki tebiet niye goymuş bu gerari (§-64), **bilmem** neçeminci nevesiyem men (SS-298), **bülmem** ceza gününde nedür bes cezaları (OS-41), **çekmem** o gün ah... (§-68).

Azerbaycan Türkçesinde *bil-* yardımcı fiiliyle yapılan birleşik fiiller, en yaygın kullanılan birleşik fiillerdir. Bu fiille yapılan birleşik fiiller yeterlik bildirirler. Azerbaycan Türkçesinde ve özellikle Güney Azerbaycan Türkçesinde bu yardımcı fiilin fiile gelmesi durumunda ünsüz benzeşmesi, ünsüz aykırılışması ve hece kaynaşması gibi olayların sık bir şekilde yaşandığını görüyoruz. Azerbaycan Türkçesinde bu birleşik fiillerin olumsuzlarında *bil-* yardımcı fiilinin korunması, Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasındaki en önemli farklardan birini teşkil eder.

22 krş. İSLAMOV, M. İ., AĞAYEV, E.G., BEHBUDOV, S. M., EHMEDOV, T. M., MEMMEDOV, N. H., TAĞIYEV, B. M., HASIYEV, Z. E.; age. s.160-163, Harita no. 67, 68.

23 bk. Faruk SÜMER : Safevi Devletinin Kuruluşunda Anadolu Türklerinin Rolü, TTK yay, Ankara 1992, s. 6.

Bütün bu olayların şu örnekleri var:

olabillem (OS-9), *tapabiler* (OS-34), *onlar sene bir gehvexana salıq vèrebilerdiler* (Ġ -12).

Olumsuzu:

varabilmem (SS-86), *dinebilmerem*, *minebilmerem* (T-82), *èvlenebilmez* (OS-16), *gèyebilmez*, *dadabilmez* (T-238), *atanmaz*, *yatanmaz*, *ğatanmaz* (Ş-80-81), *çıxadanmaz* (OS-12), *uçabilmez*, *ğaçabilmez*, *uçanmaz*, *ğaçanmaz* (T-86), *olanmaram*, *tapamıram* (OS-9),

Yukarıda görülen *atanmaz*, *yatanmaz*, *ğatanmaz*, *çıxadanmaz*, *uçanmaz*, *ğaçanmaz*, *olanmaram*, *tapamıram* çekimlerinde –mm- ikizleşmesinden sonra –nm- aykırılışması olduğu anlaşılıyor.

Bir halk hikâyesinde, Sava Türkleri ağzından söylenen bir koşmada ise, iktidarî fiilin geniş zaman olumsuzu Türkiye Türkçesindeki gibi *u-* fiiliyle çekimlenmiştir:

olamaz, *ğalamaz* (AFN I-205),

İkinci ve üçüncü şahısların geniş zaman olumsuzlukları: *maz*, *-mez* ekiyle yapılır.

Şu örnekleri vardır:

açmazsız (AFN I-192), *senüx gulağın eşitmez* “senin kulağın duymaz” (OS-62), *safalmaz* “saflaşmaz” (Ġ -77), *sebeb nedir tanrı bize bir iğitmen oğul vèrmez?*(SS-122), *herkes onu gèyebilmez* (T-235), *dayanmaz* “durmaz” (OS-31), *iğit emek itirmez* (Ş-32), *ğan axmaz*, *insan olan xencer bêline taxmaz*, *amma heyif kôr tutduğun buraxmaz* (Ş-34), *görunmez* (T-194), *ğocalmaz* “ihtiyarlamaz” (T-12), *ferğ èlemez* (Ş-36), *ğurtulmaz* “bitmez, tükenmez” (T-17), *yènmez* “inmez” (OS-17), *begenmez* (OS-40), *hürimez* “havlamaz, ürmez” (T-230), *bu tükü pırtlaşğ rahrudan keçenler tanımazlar* (Ġ -10), *gövm ü gebileden daxi bu derdive elac ètmezle* (OS-4),

bir sıçanım var, oynamaz,

gèder delige, da çıxmaz,

molla ona pitik yaz (AFN I-67).

Şimdiki Zaman

Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman eki *-ır, -ir, -ur, -ür*'dür. Bunun yanında, çekim sırasında meydana gelen ünlü değişimleri ve bundan sonra meydana gelen hece kaynaşması ve hece yutumu ile bu ekin ünlüsünü kaybederek tek bir *r* ünsüzünden ibaretmiş gibi görüldüğü durumlar da vardır: *tohu-y-ur-du > tohu-r-di* "dokuyor idi" örneğinde olduğu gibi. Bu durumda *-r* şimdiki zaman ekinin de bir ikinci şekil olarak varlığı yokluğu tartışılabilir. Bütün eklerin bu tip ses değişimleri sonucunda teşekkül ettiğini göz önünde bulundurursak, özellikle Güney Azerbaycan Türkçesinde *-ır, -ir, -ur, -ür* şimdiki zaman eki yanında bir de *-r* şimdiki zaman ekinin varlığını kabul etmek gerekir:

öz özine xelbir toxur

içerisi şerbet goxur

Yukarıda gördüğümüz gibi aynı durum geniş zaman eki için de geçerlidir. Zaten Türkiye Türkçesindeki *-r* geniş zaman eki de bu yolla teşekkül etmiş değil midir?

Azerbaycan Türkçesinde böylece *-r* şimdiki zaman ekinin ortaya çıkması, bir karışıklığa da yol açmıştır. Türkiye Türkçesinde sadece *-r* geniş zaman ekinin bulunması bir karışıklığa sebebiyet vermezken, Güney Azerbaycan Türkçesinde *-r* şimdiki zaman ekinin de kullanılması bu iki çekimin aynı ekle yapılması gibi bir durum ortaya çıkarmakta ve özellikle dar ünlü ile biten fiillerde hangisinin geniş zaman, hangisinin şimdiki zaman çekimi olduğunu tayin etmek güçleşmektedir. Seslerin değişebilirlik kanunları imkân vermesine rağmen Türkiye Türkçesinde bu *-r* şimdiki zaman ekinin teşekkül etmemesinin asıl sebebi bu karışıklıktan kaçmaktır, denilebilir.

Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman çekimi şöyledir:

<i>1.t.ş.- gelirem</i>	<i>oxuyuram</i>
<i>2.t.ş.- gelirsən(η) (-siz)</i>	<i>oxuyursan (η) (-sız)</i>
<i>3.t.ş.- gelir</i>	<i>oxuyur</i>
<i>1ç.ş.- gelirik</i>	<i>oxuyuruğ</i>
<i>2.ç.ş.- gelirsiniz (-siñiz, -siz,)</i>	<i>oxuyursunuz (-suñuz, -sız)</i>
<i>3çt.ş.- gelirler</i>	<i>oxuyurlar</i>

Tabîî Güney Azerbaycan Türkçesinde bu çekimin de *ŋ*'li şekli yoktur.

Çokluk birinci şahıs eki ince-düz ünlülü fiile kalın-yuvarlak şekilde gelebilmektedir: *gelirux* “geliyoruz” gibi.

Yine çokluk birinci şahısta Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *z* çokluk birinci şahıs ekinin kullanıldığı da görülür:

ğarğayırız (SS-116).

Konuşma dilinde çokluk üçüncü şahısta *rl* > *ll* benzeşmesi gerçekleşir ve bu değişimin günümüz yazı diline geniş ölçüde aktarıldığı görülür:

ğavzanıllar, baxıllar, yandırılar, yaxıllar (§-50), ***ahıllar, yazıllar, pozıllar, yahıllar, ğahıllar*** (§-53), ***ğızlar oxulla hendese*** (OS-8).

Teklik ikinci şahısta geniş zaman ekinin ünsüzü düşebilir ve ünlüsü yuvarlaklaşabilir:

dëyirsen > *dëyürsen* > ***dëyüsen*** “diyorsun” (OS-16), ***ğörüsen*** “görüyorsun” (§-71),

Teklik ikinci ve üçüncü şahıs çekiminde ünlü ile biten düz ünlülü fiile şimdiki zaman eki yuvarlak şekilde gelebilmektedir:

nëyniyür “ne eyliyor, ne yapıyor, nasıldır?” (§-44), ***ğëyniyür, çëyniyür*** (§-45), ***dëyür*** “söylüyor” (AFN I-134), ***dëyüsen*** (OS-16), ***ağlayur*** (AFN I-140), ***ğözleyür, gelmeyür*** (AFN I-138), ***tapulmuri*** (OS-57).

Bunun tam tersi olarak ünsüzle biten yuvarlak ünlülü fiile düz şekilde gelebilmektedir:

ğonuşır (§-56), ***ğovır*** AFN I-137), ***uçır*** (T-11), ***udır*** (T-11), ***ğörir*** (T-11), ***sulır*** <sulayır (T-14), ***ğapusını döğir*** (AFN I-141), ***öldirir*** (AFN I-133), ***donır*** (T-260),

Azerbaycan Türkçesinde de saygı ve nezaket ifadesi olarak teklik ikinci şahıs yerine çokluk ikinci şahıs kullanılabilir:

(Beyim) indi ki göni suya vërmışem; bir söz ***dëmirsiz?*** (AFN I-138).

Çokluk birinci şahıs çekiminde, ince ünlülü fiile kalın, düz ünlülü fiile yuvarlak şahıs ekinin gelmesi, şimdiki zaman çekiminde de görülür:

yèyirug (OS-55), *bülürug* (OS-55).

Çokluk ikinci şahıs çekiminde $\eta > y$ değişmesi sonrasında meydana gelen hece yutumu ile şahıs eki *-siz*, *-süz* biçimine gelir. Bu biçimin örnekleri de yazı dilinde bulunur:

dèyirsiz (T-235), *bilirsiz* (Ş-85).

Çokluk ikinci şahıs eki düz ünlü ile biten kelimeye yuvarlak gelebilmekte ve hece yutumundan sonra *-suz*, *-süz* şeklinde de kullanılmaktadır. Kuzey Azerbaycanda özellikle Bakü merkezli Şirvan ağzında da bulunan bu şekil yazı dilinde kullanılmazken, Güney Azerbaycan Türkçesinde yazı dilinde geniş ölçüde kullanılır:

gèdirsüz (OS-17), *istiyirsüz üstüze gara yèller ese, beyem* (K-67).

Bazen bu yuvarlaklaşma fiilin ünlüsünün yuvarlaklaşmasıyla çok ileri bir dereceye ulaşır:

tavlayırsınız> tavlayırsınız> tovlayırsınız> tovlayırsunuz> tovlayırsuyuz> tovlayırsuz> tovlursuz> *tovlusuz* (OS-18), bilirsiniz> bilirsünüz> bilürsünüz> bülürsünüz(bülürsünüz)> bülürsüz> *bülüsüz* (OS-37).

Şimdiki zaman ekindeki *r* düşmesi çok yaygındır:

bilisen (OS-4), *bülüsüz* <bilirsiniz “biliyorsunuz” (OS-37), *tovlusuz* <tovlayırsınız “tavlıyorsunuz” (OS-18), *görüsen* (OS-56), *çekisen* (OS-13), *baxısan* (OS-15), *dèyüsen* (OS-16), *görüsen* (OS-16), *inanmısan du gèdax* (OS-57), *geli* (T-17,OS-1), *danışı* (OS-40), *küsgeñi* “küseniyor, imreniyor” (T-216), *burulu, bulanı* (T-226), *ğan olu* (T-269), *dalı gaytarı* (OS-42), *kökeli* “şişmanlıyor” (T-226), *dil sebrèleyib dinmese de yalvarı gözler* (Ş-67), *gül açan yèrde saralı* “sarıyor- geniş zaman...” (Ş-80). Bu olay da Kerkük Türkçesinde yaygındır²⁴.

Şimdiki zaman ekinin yanında çokluk ekinin *-r ünsüzü* de düşebilmektedir:

gızlar oxulla hendese (OS-8).

Bunların dışında, şimdiki zaman eki ünsüzle biten fiile *-ır, -ir, -ur, -ür* şeklinde gelir:

bilirem (OS-59), görürem (Ş-150), axtarıram (Ş-114), axır günlerimi kēf çekirem (K-57), olursan (OS-22), edirsən, bilirsən (AFN I-131), deryaddan tüsti galexir (T-234), düşmen serdar-ı millinin nexşesinden xeber dutur (AFN I-133), indi özün gezir efsanelerden (SS-22), soncuğ atır (Ş-112), üreyün sancır (K-11), gelir, oturur, yatır (T-35), ağardır, gızardır (T-235), geçirdir (VBEA-8), dağıdır (T-18), bereldir (SS-287), destur vèrir (AFN I-136), bağrunda bir ocak gaları (K-59), yèrpindir (T-221), døyünür (Ş-104), allanır (T-231), uçur (T-219), canımı susayan yorğunluğ azalınır (K-27), heyatın esas meselesi kimi götürülür (SS-19), hëy düzülür gözlerimin refinde (Ş-37), (Ş-129), sürür (K-79), settar xanun selametliginden narahat olurlar (AFN I-133), oluruğ (Ş-121), çatırığ “ulaşıyoruz”, sürünürük “sürünüyoruz” (SS-47), biz görürük sular bize zehr olub (Ş-58), dolandırırım (OS-24), getirirler “getiriyorlar” (K-47).

Ünlü ile biten fiillere *-y-* yardımcı ünsüzü olarak eklenir:

gatlayırım “katlıyorum” (T-15), gomarlayır (SS-155), sesleyir (SS-39), gülümseyirsən (K-10), yeyinleyir “hızlanıyor”, yavaşıyır “yavaşlıyor” (K-10), neyniyür?, geyniyür, çiyiniyür (Ş-44), istiyirsüz üstüze gara yèller ese, beyem (K-67), dëyirsən “sanki”(Ş-75), dëyirler (OS-12), yırğalayır (K-9), gargayırız (SS-116).

Bu durumda *y* yardımcı ünsüzüne bağlı hece yutumu yaygın olarak görülür ve bu şekildeki çekimler de Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde yaygın olarak kullanılır:

başlıram (OS-24), benzirem (OS-5), ağılırsan, vèrmirsən (AFN I-140), çubalur (EO-16), oxlur (EO-7), illeri ayları sanır “sayıyor” (T-171), sulur (T-14), oynur (OS-60), söylür (Ş-124), işıldır (Ş-58), pıçıldır “fısıldıyor” (Ş-72), ne ëyleyir> nëylir (OS-23).

Güney Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman teklik üçüncü şahsın çekimi Kerkük Türkçesi ile benzerlik göstermesi bakımından ilgi

çekici bir özelliğe sahiptir. Muharrem Ergin'e göre *-ır*, *-iri* Güney Azerbaycan'da görülen bir başka şimdiki zaman ekidir. Bu ek *-ır*, *-ir* 'in geniş şeklidir. Rumeli ağızlarında ve Anadolu Ağızlarında *-yor* şimdiki zaman ekinin bir *-yoru* şekli vardır. *geli-yoru*, *diki-yoru* misallerinde olduğu gibi. Bu, *-yor* ekinin bir evvelki safhasından ibarettir. *-yorır*'ın sonundaki *-r* düşmüştür fakat *ı* muhafaza edilmektedir. Azerbaycan Türkçesinde de *yorır*, *yêrir*'den gelen *-ır*, *-ir*'in bir evvelki safhası aynı şekilde *-ır*, *-iri* olmalıdır. *geli yorır*> *geli yêrir*> *geliyêri*> *geliri*> *gelir* misalinde olduğu gibi.²⁵ Güney Azerbaycan Türkçesinde bu ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmekte olduğunu gösteren örnekler de var:

çoşlar dèyiri şiyeyi isnâ eşerem men (OS-40), *gondururu* “konduruyor” (SS-120), *gorxuru* (Ş-121), *gelmiri* “gelmiyor”; *yanırı* “yanıyor” (OS-55), *sıxırı* “sıkıyor”; *işliri* “işliyor, çalışıyor”(OS-1), *tapulmuri* (OS-57), *yazırı* “yazıyor”(OS-23).

Bu şimdiki zaman şeklinin, Güney Azerbaycan'da Tebriz, Melikan (Melik Kendi) bölgeleri halk ağzı özelliği olduğu görülmektedir. Fakat Tebriz ve özellikle Melik Kendi'de *r*> *y* değişmesi vardır: *geliri*> *geliyi* “geliyor”. Bu şeklin Kuzey Azerbaycan'da, Şamahı bölgesi - Dağ Kolanı yaşayış sahasında²⁶; en yaygın olarak da Kerkük'te kullanıldığı bilinir.²⁷

Derlenip yayınlanmış bir tapmacada Türkiye Türkçesi şimdiki zaman çekimi görülmektedir:

altı deniz, üstü saman,

yanyorum aman aman (T-229).

Şimdiki zamanın olumsuz çekimi şöyledir:

1.t.ş.- *gelmirem* (-eyirem, -eyürem) *oxumuram* (-ayıram, -ayuram)

2.t.ş.- *gelmirsen* (-eyirsen, -eyürsen) *oxumursan* (-ayırsan, -ayursan)

25 bkMuharrem. ERGİN: age, s.201.

26 İSLAMOY, M. İ., AĞAYEV, E.G., BEHBUDOV, S. M., EHMEDOV, T. M. MEMMEDOV, N. H., TAĞIYEV, B. M., HASIYEV, Z. E.; age, s.157, Harita no. 65, 163. yaşayış sahası.

27 Bk. Hidayet Kemal BAYATLI: age, s. 391'te: *gèdiri*, *bilmiri*; s. 358'de: *gelmiri*, *almırı*, */almırı*; s. 386'da: *çekiri*, *ekiri*.

3.t.ş.- *gelmir* (-eyir, -eyür) *oxumur* (-ayır, -ayur)

1ç.ş.- *gelmirik* (-eyirik, -eyürük) *oxumurux* (-ayırux, -ayurux)

2 ç.ş.- *gelmirsiniz* (η) (-eyirsiniz, -siz, -süz,)*oxumursunuz* (η) (-ayırsınız, -süz, -süz)

3 ç.ş.- *gelmirlər* (-eyirlər, -eyürler)*oxumurlar* (-ayırlar, -ayurlar)

Şimdiki zamanın olumsuz çekiminde, olumlu çekiminde görülen bütün ses olaylarını aynen görmek mümkündür.

Teklik birinci şahısta:

men gól goymayıram “onaylamıyorum, imzalamıyorum” (SS-42), *yatabilmeyirem, çatabilmeyirem, atabilmeyirem, gatabilmeyirem* (Ş-111), *tapmıyuram* “bulmuyorum” (Ş-114), *gètmirem* (T-233), *bilmirem* (OS-5), *bülmürem* (OS-5).

Teklik ikinci şahısta:

vèrmirsən (AFN I-140, OS-5),

Teklik üçüncü şahısta:

gelmeyür (AFN I-138), *terpenmür* (T-15), *gurtarmür* (T-234), *yèmür, içmür* (T-234), *esirgelemür* (OS-36), *gurtarmür* (T-9), *çıra4 tapmür yandıra* (Ş-54), *delilin bilmür* (K-85), *tapulmür* (OS-57), *gelmür*, (OS-55), *indi bizim gèmi dutmür dünyalar* (Ş-51), *dost duyanmür döyünür, düşmèn oyanmür öyünü r*(Ş-104).

Çokluk birinci şahıs:

istemirik (OS-55), *yazmayuruğ* (AFN I-143), *süt tapmurux* (OS-56).

Çokluk ikinci şahıs:

dèmirsiz (AFN I-138).

Çokluk üçüncü şahıs:

hücüm ètmirlər (AFN I-132), *goymurla* (OS-56).

Azerbaycan Türkçesinde ve özellikle Güney Azerbaycan Türkçesinde *bil-* yardımcı fiiliyle yapılan birleşik fiillerde, geniş zamanda

olduğu gibi, şimdiki zamanın olumsuzunda da ünsüz benzeşmesi, ünsüz aykırılışması, hece yutumu ve hece kaynaşması gibi olaylar gerçekleşir:

*Amma ne tebriz ki **gelemmir** bize (Ş-42), dost **duyanmır** döyünür, düşmen oyanmır öyünür* (Ş-104).

EK FİİL

Eski Türkçe devrinden beri *er-* ve *tur-* yardımcı fiilleri, ekleşerek ek fiilleri meydana getirmişlerdir. Batı Türkçesinde ek fiilin kullanılışı bütün şive ve ağızlarda aynıdır.

Azərbaycan Türkçesinde zamir menşeli olan birinci tipteki şahıs ekleri bugün şöyledir:

1. t. ş-*am, -em*
2. t. ş-*san, -sen (-sız, -siz)*
3. t. ş-*-*
1. ç. ş-*ıx, -ik, -ux, -ük*
2. ç. ş-*sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz (-sız, -siz)*
3. ç. ş-*lar, -ler*

Ek Fiilin Geniş – Şimdiki Zaman Çekimi

Teklik birinci şahısta: *-am, -em*

Ünlüyle sonlanan fiile *-y-* yardımcı ünsüzü alarak gelir:

ne boşluyam bu vilayette, ne telebkârem (OS-64), *ilğar emiyem* (K-20), *eziziyem* “azîzinim” (T-240), *inşallah özümem* (AFN I-141), *razi degilem* (OS-36), *balacayam* (T-69), *özgelere tersem* (T-120), *ayığam* “uyumamışım, uyanık durumdayım (Ş-63), *elimin farsıca da derini söyler diliyem men* (Ş-80).

Teklik ikinci şahısta: *-san, -sen*

döyletlüsen (AFN-130), *missen a balam, her sarı köynek gızıl olmaz* (Ş-62), *sen mene ğardaşsan, yorğa yerişli yoldaşsan* (K-78), *ay hëyvan sen azadsan* (K-65), *degisen* “değilsin” (OS-13), *ël bülbülü sen benim öz balamsan / yaman günde hasarımsan, ğalamsan / Bir Allah'a sen de men tek ğulamsan* (Ş-83).

Teklik üçüncü şahısta: *-dır, -dir / -dur, -dür > -dı(r), -di(r)*

Eski Anadolu Türkçesinin bir sonucu olarak bir yandan yuvarlak şekiller varlığını sürdürürken öte yandan ekin düz şeklinin de geliştiği gözlenmektedir:

degildir (T-5), *ğıncığ ıncığdır* (K-83), *oyağdır* “uyumamıştır, uyanıktır” (Ş-63), *bu hikâye neticesi budur ki* (AFN I-139), *ezelden meni de çoşdıran odır* (SS-194), *kisrâ sözüdür* (Ş-61), *bir üzleri ağdır* (T-9), *en büyük heğiğ et insandır ancağ* (SS-42), *şairin daha büyük hüneri orasındadır ki* (SS-14), *otdur, atdır, muratdır* (T-68), *nedür* (Ş-54), *ağını yèsen haramdur* (T-235), *sarıdur* (T-239), *ağlamağa sebeb odur* (SS-61), *haramdur* (T-234), *yağıdur* (T-18), *êşşekdür* (T-251), *bir sinema perdesidir gözümde* (Ş-33), *éybi yoxdır, kêçer gèder, ömürdür, qış da çıxar, üzü gara kömürdür*. (Ş-57).

Bu çekimde bildirme ekinin son ünsüzü olan -r'nin düşmesi Azerbaycan Türkçesinde çok yaygın olup, bu olay Azerbaycan Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki önemli bir farkı oluşturur. Bu ünsüz düşmesi olayı halk ağzında daha yaygındır. Yazı dilindeki bu koruyuculuk ise, Türkiye Türkçesinin etkisi olarak görülmektedir. Ek fiilin son ünsüzünün düşmesinin şu örnekleri vardır:

sözleriz ğiybetdi, böhtandı, yalandı, iftirâ... (OS-18), besdi, sesdi, nekesdi (Ş-88), dünyadı (Ş-42), merd-i xudadı (OS-13), çoqları iranda subaydı “bekârdır” (OS-16), bir neçesi ğızdı onların, neçesi oğlan (OS-31), menden demekdi, sizden eşitmek (OS-47), sarudu “sarıdır” (T-63), tikânları yavadı (T-70), ğuşdu (T-13), ay ne güzel ğaydadı şal sallamax (Ş-37), damdı, daşdı, duvardı (Ş-36), ölüm-itimdi, oğulsuzdi, yetimdi (Ş-32), yadımdadı (Ş-39), genişdi, tanışdı “tanışıktır” (Ş-52), saplağı demirdendi (T-173), ğerenguluğdu (K-61), berkdi (T-231), yaxçıdı (K-73), dumandı, yamandı, amandı (Ş-46), çêşmedi, êşmedi (Ş-87), ay ne güzel ğaydadı şal sallamağ (Ş-37).

Değişik bir kullanılış örneği:

menimkidi “benimdir” (OS-22), *çekmege yoxumdı mecel* “mecâlim yoktur” (OS-23), *bir iş besündi senün* “sana bir iş yeter” (OS-62), *ne xeberizdi* “ne haberiniz var?” (K-68),

Bu çekim, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ek fiili tamamen düşmüş olarak da gerçekleştirilir:

yazılıdı, *ğuran **deyil*** (T-239), *çoxlucu gözi **var*** (T-167), *menim de o kızlarında gözüm **var*** (§-36), *amma bizim yoldaşlardan galan **yox** / bunlardan bir bizi yada salan **yox*** (§-53), *ğardaşın ğardaşıyla bir görüşü, bir ğonuşu ğadağan **olmada*** (§-153), ***ucuz** feğet ekinçinin zehmeti / biteninnen **artığ** biçenin ücreti* (§-54), *yoxsa mende bir kes ile ğerez **yox*** (§-57), *layığı **var** ğirem ğesrine men de / ğıllı papağımıla, ğırığ sazımıla* (§-232), *bilmez idim döngeler **var**, dönüm **var** / itginlik **var**, ayrılı/ **var**, ölüm **var*** (§-32), *menim de o kızlarında gözüm **var** / aşığların sazlarında sözüm **var*** (§-36).

Çokluk birinci şahısta: *-ix, -ik, -ux, -ük*

İnce sıradan fiillerin sonunda ekin ünsüzü *k* korunur; kalın sıradan fiillerin sonunda *q > x* değışmesi olur:

değilik (T-256), *pulluyux* “paralıyız, zenginiz” (OS-57), *biz èvladı ademux; biz ğardaşux* (OS-54), *bizler hamı hemderdik* (§-88), *râzi degirux* (OS-69), *varux* (OS-69).

Çokluk ikinci şahısta: *-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz (-sız, -siz)*

acsınız, susuzsınız, amma azadsınız (AFN I-135), *xanlarsız, canlarsız* (§-85).

Çokluk üçüncü şahısta: *-dırlar, dirler / -durlar, -dürler*

Yuvarlaklaşma ve *r* düşmesi görülür:

düşmenüdüle “düşmanındırlar” (OS-4).

Türkiye Türkçesinde olduğı gibi, bir başka şimdiki zaman ise – *makta, -mekte* ekiyle yapılmaktadır. Güney Azerbaycan Türkçesinde bunun örnekleri de vardır:

behiştimiz cehennem olmağdadır / zilheccemiz meherrem olmağdadır (§-34), *ğardaşın ğardaşıyla bir görüşü, bir ğonuşu ğadağan olmada* (§-153), *atamız yurdu bölünmekdedi meh oynaş arasında; anamız iranı bölmekdedir oynaş arasında* (§-102), *ğardaş, gözüm axdarmada, ğoy bir seni tapsın* (§-65).

Sonuç olarak, Azerbaycan Türkçesinde şimdiki zaman ve geniş zaman çekimlerinin çok değişik ve zengin olduğu; bu değişiklik ve zenginliğin tarihî boyutlarının bulunduğu ve bunların tesbit edilebilir ve açıklanabilir olduğu; bütün şekillerin, Oğuz Grubu (Anadolu, Kerkük, Gagauz ve Türkmen) Türkçesiyle ortaklık gösterdiği; Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilinin geniş ölçüde halk ağzına dayalı olmasının da bir sonucu olarak, bütün bu değişik şekillerin Güney Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde kullanıldığı söylenebilir.

Taranan Eserlerin Kısaltmaları:

AFN: Dr. S. Cāvid, *Azerbaycan Folklorından Numüneler 1. c.*, 2. Baskı. İntişarat-ı Ferzāne, Têhran, 1358.

Ġ: Nasir Menzuri, *Ġaraçuġa*, Têhran, 1373

OS: Eli Ekber Pākzād “Heddād”, *Odlu Sözlər*, (Yayına hazırlayan: Yahya Şeydā), Tebriz, 1363.

SS: Bulud Karaçorlu Sehend, *Sazımın Sözü 1. ve 2. c.*, İntişarat-ı Şems, Tebriz.(Tarihsiz).

Ş.: Mehemed Hüseyin Şehriyār, *Dîvân-ı Şehriyār (Türkî)*, (Yayına hazırlayan: Prof. Hemid Mehmedzade), 8. bas., Têhran,1373.

T: Menzuri Şamane, *Tapmacalar*, Têhran, 1370